
KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

HÁBORÚS MÉDIA

B Á N Y A I J Á N O S

Két minta: az egyik a századelő – „régí” – háborújából, a másik a századvég – „új” – háborújából. Az elsőt *világháborúnak* mondja a történelem, mert úgymond az egész világ részt vett benne; az utóbbinak még nincs neve, talán nem is lesz, mert nem vett benne a világ, ám nem tagadható, hogy a világ krokodilkönnyekkel áztatott „részvété” mellett zajlott; a média részvételének, de nem részvétének köszönhetően a világ szeme láttára és füle hallatára. Felmérik majd egyszer, volt is erről már szó, hogy a média részvétel nélküli részvétele milyen szerepet játszott a mostani háború megítélésében. A két felemlítendő minta a háború és a regény viszonylatáról beszél, és csak azután, de nem mellékesen a médiáról. Még közvetlenebbül a regénynyelv és a médianyelv közötti különbségről. Mindkét beszédmódnak a háború teremtett kontextust. Mindkettőt bekormozta a puszkapor.

Az első minta: Milan Kundera szól arról, hogy „a *Švejk, a derék katona* talán az utolsó nagy népi regény”. És megkérdezi: „Nem döbbenetes-e, hogy ez a humoros regény egyszermind háborús regény, cselekménye a hadseregben és a fronton játszódik?” Néhány mondatral később arról ír Kundera, hogy a háború „Hašeknél, minden ésszerű érvet levetkőzött”. És hozzáfűzi: „Senki sem hisz a propaganda locsogásában, még azok sem, akik kiagyalják.”

A másik minta: 1995-ben is, mint már évtizedek óta, kiosztották a szerb irodalom legtekintélyesebb irodalmi díját, a legjobb szerb (korábban szerbhorvát vagy horvátszerb) nyelven írt regényért járó *NIN*-díjat. Mint mindenkor, most is akadtak elégedettek és elégedetlenek, a bizottság részrehajlását hirdető, a döntés mögött politikai érvet firtatók . . . De nem a díj odaítélésének szokásos szertartása teszi a múlt évi díjat emlékezetessé. Sokkal inkább egy egyszerű, de annál meglepőbb számadat. A díjat odaítélő hetilap munkatársai megszámlálták, hogy 1995-ben összesen száz új szerb nyelven írt regény jelent meg, tehát száz szerző futott a cél felé. Függetlenül a díjazott vagy a válogatás szűkebb keretébe került regények értékétől, nyomban felmerül a kérdés, mi

történt 1995-ben a szerb irodalomban, honnan ez a regényáradat, mi készítette éppen most a regényírókat regényírásra? A bőség okozott hirtelen zavart, és ha a váratlan kérdésre nem is kínált fel sem az irodalomkritika, sem az irodalomszociológia megbízható választ, a médiának volt rá válasza, mondván, ha mindenben le is maradtunk, legyünk bár a regényírásban az élen . . . A regényírásban megmutatta erejét Európának a háborúval megbélyegzett nép. Nyomban ideírhatom Kundera mondatát: „Senki sem hisz a propaganda locsogásában, még azok sem, akik kiagyalják.”

Eddig a két példa. Amott a propagandát leleplező, a háború ésszerűtlenségét példázó *humoros regény*, emitt a háborúban keletkezett *regénybőség*, amit jól körülvevett a propaganda nem humorosnak indult, ám humorossá vált locsogása. Erről azért nem lehet biztonsággal megállapítani, hogy ki veszi komolyan, lehet, hogy éppen azok, akik kiagyalják.

Függetlenül e szembetűnő különbségtől, a két minta – más-más kontextusban – ugyanazt mondja: a média, a (háborús) propaganda nyelve és a regény nyelve nem jár együtt. Švejk humora a propaganda locsogásával ütközve ragyog fel. A száz új szerb regény, ha nem is kivétel nélkül, a háborús média szorításában született: mintha egyazon (ismeretlen) erő egyrészt elszűrte volna az újságnyelvet, megfosztva alapvető kommunikatív funkciójától, másrészt pedig mintha felvágta volna a regény nyelvét, a nyelvi kommunikáció méltóságát visszaállítandó.

Érdemes ezért megfigyelni, kicsit mindig Švejk példájára emlékezve, hogy mi történt a háborút közvetlenül megelőző években, majd a háború éveiben az újságnyelvel, mert ami a média nyelvhasználatában lejátszódott, akár válasz is lehet arra a kérdésre, hogy honnan e regénybőség, miért éppen most?

Ma aligha lehet gyanakvó pillantások nélkül megúsni azt a korábban is vitatott, tudományosan azonban igazoltnak vélt állítást, hogy a szerb (vagy horvát) – korábban szerbhorvát vagy horvátszerb – nyelv a széthullott Jugoszlávia négy népének – a szerbek, a horvátok, a montenegróiak és a muzulmánok (vagy bosnyákok) – anyanyelve, ezenkívül az ország akkori területén a „lingua communis” szerepét is betöltötte. Ezenkívül két írásmód volt (és van is) használatban: – a latin és a cirill betűs. Ma, a tudomány elcsendesülése mellett, két, három, sőt négy nyelvről beszélnek, leginkább a különbségek elmélyítésével, a különálló nyelvek standardizációjának szándékával. A nyelv policentrikus standardizációja, amiért a szociolingvisztika kardoskodott, mostanra teljesen feledésbe merült, csak egy-két bátrabb tudós nyelvész tesz róla néha említést. A többközpontú egységes nyelv kettészakadása, szerb és horvát nyelvre, évekkel megelőzte az ország széthullását. Ezért mondhatja Ranko Bugarski, a szociolingvisztika neves belgrádi professzora, hogy „a verbális agresszió készítette elő a fegyvercsörtetés számára a terepet”. S mondhatják sokan, hogy a nyelvi politikában lejátszódó folyamatok a későbbi nem nyelvi, vagyis a háborús történetekben megisméltódtak. Az „egy ország, egy nyelv”

parolája nemcsak a már-már feledésbe merült „államnyelv” fogalmának visszatérését egyengette, hanem közvetlenül a háborút előidéző politikai tétel, a minden szerb egy országban tételének előhírnöke volt.

Ha valaki odafigyelt volna a nyolcvanas évek végétől kialakuló nyelvhasználati változásokra, biztonsággal megjósolhatta volna a jövőt. Természetesen semmit sem szabad ráfogni a nyelvre. A nyelv a jelek és szabályok végtelen számú kombinációjaként se nem „uszító”, se nem „békeszerető”; nem a nyelven, hanem a használatán, az egyre agresszívabbá váló egyetlen beszédmód elvének meghirdetésén múltott a nyelv vészjósló szerepének kialakulása. A nyelvészek szerint az ilyen irányú változások is elsősorban lexikális szinten érvényesültek, a nyelv szabályrendszerét – a grammatikát – nem befolyásolhatták. A szójelentés szándékos átalakítása, a tabuszavak és az ajánlott szavak éles különválasztása, a kiválasztott szavak váltig ismétlődő felhasználása, leginkább e szavak hagyományt, mítoszt felidéző konnotációi és nem a grammatika teremtette meg az új, háborús retorikát. A nyelv használata során válik uszítóvá vagy békeszeretővé, ezért mondható, hogy a hatalomnak, bármilyen is a konfigurációja, nincs külön nyelve, hanem beszédmódja van, retorikája és stilisztikája. A grammatika nem szolgálatkész. Orwell világában sem teremtettek új grammatikát, csak új szótárt. És új szemantikát. Ez utóbbiak – a retorikával együtt – szolgálatkészzen állnak a hatalom rendelkezésére. Az „árulás” és a „hazafiság” szócsaládjába tartozó szavak eluralkodása a közélet nyelvében közvetlenül a hatalmi erőszak előkészítése és fitogtatása. Az ezzel együtt járó retorikai művelet, a „címkézés”, a jó és a rossz magyarrá, szerbre, horvátra való felosztás gyakorlatát hozza magával, s ezzel a kiválasztott szó és a hozzá tartozó beszédmód vádat és ítéletet hirdet egyszerre. A fellebbezés minden lehetősége természetesen kizárva.

A szóhasználat fenti funkciójának Ranko Bugarski elemzéseit követő leírása még legalább két fontos körülményre vet fényt. Egyrészt arra, hogy a szótár, a hatalmi szótár ilyen irányú kidolgozása mindig a tradíciókban találja meg táptalaját, leginkább természetesen a dicső és hősi múltban, a legendás népdalhősök emlékében. Hatásában azonban a várható, a jövőt készíti elő, a jelent pedig kihúzza a szó talpa alól. A jelen visszavonásával a mitikus múlt és a homályos, ám szépnek és jónak hirdetett jövő felett ver hidat. Másrészt a valóságos megtörténések kódosítását szolgálja a szóhasználat „hatalmi” funkciója. Már háborús körülmények között a „felszabadítás” szó valójában hódítást jelent, a „terep megtisztítása” kilakoltatást, elűzést, rablást, etnikai tisztogatást. A címkézés mellett ezzel újabb retorikai műveletek jönnek működésbe – a Minerva Nagy Képes Lexikon szóhasználatában –, a „kártyakeverés”, a „húzóhatás”, a „tekintélyátutalás” . . . A propagandista retorikai műveletei is végső soron a jelen visszavonásának változatai.

A jelzésszerűen felvillantott lingvisztikai és retorikai folyamatok a hatalmi ellenőrzés alatt álló média, az írott sajtó, de főként a nagyobb hatású elekt-

ronikus média közrejátszásával fejthették ki a hatásukat. Sokan rámutattak arra, hogy a valóságos háborút megelőzően a hatalmi és nyelvi politika esernyője alatt a háború az ekránokon már lejátszódott. A felsorolt retorikai műveletek, és mellettük még a „hamis tanúsítás”, a „józan ész”-re való hivatkozás, a „csillogó általánosítások” éppen a médiában alakíthatták ki az erőszakos, mindent elsöpörni szándékozó, akadályt és érvet nem ismerő – „háborús” – beszédmódot. Mindez csak ironikus legyintéssel tekinthető Švejk humoros nyelvvel párhuzamos locsogásnak, a propaganda locsogásának. Ez a beszédmód nem „locsog”, hanem rendelkezik, irányít és ítélkezik.

A média így felfegyverzett beszédmódja a szót fertőzte meg, a nyelvet mint jelrendszert, a grammatikát mint a jelkombinációk szabályozóját aligha érintette.

A szó megfertőzésének azonban a nyelv kommunikatív funkciójára nézve szedelmes következményei vannak. Ezek közül legalább kettőt kell mindenképpen szem előtt tartani. Először azt, hogy a háborút megelőző években, majd a háborús időszakban egyre kevesebb hír, információ, tényközlés látott napvilágot, de annál több kommentár, magyarázat, felelet, rejtett vagy közvetlen polémia. A hír, ha meg is jelenik, nem múlhat el alakító kiegészítés nélkül. Az információval együtt jár a magyarázat. Így a hír értékét veszti, és lassan, fokozatosan megszűnik a különbség a valóságos hírtartalom és a hazugság között. Ebben különösen fontos szerepe van az olvasói levélnek, hozzászólásnak, válasznak: ha az újságíró személyesen elkötelezett lehet, az olvasó szavához, minthogy legtöbbször a „mi” nevében beszél, a nép szavát hallatja, aligha férhet kétség. Minden összekeveredett a sok kommentár és magyarázat kontextusában. Semminek sincs többé hitele: a szó felett győzelmet aratott a hatalmi retorika. Másodsor, a nyelv kommunikatív funkciójának ez irányú változása során többé senki sem olvas a sorok között. A szavak között és a szavak mögött a hazugság nagy üressége uralkodik, semmi sem jelent már semmit, minden csak egyszerű utasítás. Még csak nem is rábeszélés, hanem parancs.

Azt jelenti ez a két fontos körülmény, hogy megkopott, lecsökkent a nyelv kommunikációs funkciója, ám ezzel párhuzamosan mérhetetlenül megnőtt a rituális nyelvi funkció: a nyelv többé nem a párbeszéd, hanem a megfellebbezhetetlen ítélet, az önbizalomtól duzzadó utasítás és parancsolás eszköze. Az információ helyére állított kommentár, a szó mögöttes jelentésének eltörlése és a kommunikáció feláldozása a szertartás oltárán kizár mindennemű kritikai viszonyulást a médiából. Kritika helyett címkézés zajlik az ekránon, bírálat helyett tömjénfüstöt kavar az újságnyelv. Egységes a kontextus: árulók vannak és hazafiak, tiszták és piszkosak, hígak és mélyek, ennek megítéléséhez nem kell kontextuális jelentés, a nyelvi árnyalások meg egyenesen ártalmasak.

Az érvényes hír, a párbeszéd fenntartása, a kommunikáció őrzése a rituálissal szemben beszorult az ellenzéki sajtóba, ám ennek kisugárzása lehatárolt, így

a köznyelv is kontaminálódott. A hivatalos retorika a közös nyelv policentrikusságát külön nyelvekre szabdalva szabad kezet kapott nem a nyelvi politika kidolgozásához, hanem a nyelvhasználat, a nyelvi viselkedés, a beszédmódok teljes politizálásához. Mindezt a hatalmi diszkurzus szigorú felügyelet mellett az érvényesítés végett átengedte a média hatáskörébe. A média pedig nagyon határozottan tartja a kezében a nyelvet, fegyverként és gumibotként egyaránt alkalmazva, ha üldözésre, fenyítésre, rendszabályozásra szólítja fel a hatalmi utasítás.

Így került a háborús média szorításába a kultúra, az irodalom és a színház, a művelődés minden nyelvhez tartozó vagy nyelvtől függő területe.

Az is kérdés, miért nem alakult ki a nyelv politizálásával és a média szorításával szemben erősebb ellenállás. A lehetséges szociológiai válaszok mellett érdemes arra is felfigyelni, hogy a mostani hivatalos retorika és hatalmi diszkurzus milyen nagy mértékben épül a népfelszabadító háború tradícióját évtizedeken át az irodalomban és az ünnepi szertartásokon, a kultúrában és az iskolában megőrző és ápoló nyelvi gyakorlatra. Nem kellett tehát egészében új szótárt teremteni, nem kellett minden szempontból új retorikai műveleteket bevezetni, mindennek volt előzménye a mindenképpen tiszteletet, megbecsülést érdemlő, fasizmus elleni népfelkelés emlékezetének őrzésében. Csakhogy amikor a tradíció ápolásának funkciójából a harcos szótár szavai – jelentésmódosítások közben – átkerültek az aktuális hatalmi szótárba, elvesztették természetes szerepüket: igazi jelentésük látszatjelentéssé kopott, és innen már egyenes út vezetett a szóhasználatot és beszédmódot háborús célok szolgálataiba állító médianyelv felé. S ez annál inkább könnyen járható út, hiszen a tekintélyes tradícióőrző szótár a mindennapi beszédben is érzékelhetően jelen volt és működött is. Helye volt tehát a nyelvi kultúra szférájában, csak alig észlelhető, ám jól kitervelt változást kellett bevinni a szójelentésbe, és máris kézben volt a média legfőbb eszköze.

A háborús média és a háborús diszkurzus összefonódottsága lehet a második mintaként felhozott regényáradat egyik magyarázó tényezője. A propaganda locsogásával szemben a szép emlékü Švejk a humor fegyverét forgatta vitézül, a háborús diszkurzussal, a háborús retorikával, a média szorításával szemben a szerb irodalom száz regénygátját állította fel. Nem lehet tudni természetesen, hogy a száz új szerb regény közül hány vállalta ezt a szembenézést és ellenállást, és hány állt rá a hatalmi diszkurzus, a háborús retorika kínálta útra. Az a néhány regény, amelyet a tekintélyes irodalmi díjat odaítélő bizottság kiemelt, mindenképpen a szó, a nyelv méltóságának megőrzésére vállalkozott. A díjjal kitüntetett regény határozott gesztussal a múlt század nyelvén szólal meg, száz évvel ezelőtti nyelvi standardot választ szótárnak és grammatikának, jelezve, hogy a most éppen érvényes nyelvel és beszédmódokkal ellentétben van egy másik, mindenképpen stilizált és semmiképpen sem dokumentumértékű nyelv és beszédmód, amely mentes a kontaminációtól, és a regény létmódját a

megértés hatáskörébe utalja. Aki belép ebbe a regény nyelvbe, egyúttal kilép a média szorításából, és megfélemedezik a háborús retorikáról. Ez a távolodás és feledés teremtheti meg a nyelv mostani fertőzöttségének felismerését, vagy legalábbis esélyt teremt erre a felismerésre. Egy másik kiemelt regény, Dragan Velikić *Severni zid* (Északi fal) című regénye is kilép a háborús diszkurzus hatásköréből és a média retorikájának szorításából. Velikić regényének hőseit Bécsbe helyezi át, a történet hátterét pedig a Monarchia-mítosz hulladékából rajzolja meg. Háta mögött hagyta a szolgálatkész szótárt, hogy egy természetes és Európában érvényes szótárt használhasson, nyelvi és irodalmi emlékekre hivatkozva. A harmadik mindenképpen említésre méltó regény Filip David *Zarándokok* című műve, amely az inkvizíció, az eretneküldözés korát idézve fel egyúttal a nyelv legendaformáló, biblikus-keresztény szótárát alakítja ki, amelynek semmiképpen sincs helye a mai hivatalos szótárban és az arra épülő háborús retorikában. A nyelv felragyogását mutatja ez a szótár még akkor is, ha a mű végén kiderül, nincs feloldozás, és az inkvizíció ítéletének felfüggesztése csak halasztás. Így Filip David regénye a halál szótárát is tartalmazza. David Albahari regénye a menekülés regénye. Hőse, a távoli egyetemen, az ottani hirtelen jött hősesében fedezi fel, hogy menekülése éppen a média szorításából, a kontaminált beszédmódtól való menekvés. A minél távolabbra itt azt is jelenti, hogy minél közelebb a nyelv igazi kommunikatív funkciójához.

Száz új szerb regény közül csak négyet említettem, és mind a négyben ugyanazt a tendenciát véltem felfedezni, a nyelvi fertőzöttségtől való megtisztulás igényét. A menekülés, a feledés, a távolodás gesztusai, kérdés, milyen erős és mennyire hatékony védekezés a mindent elárasztó, a médiából áradó nyelvi romlás ellenében. Van-e ebben a gesztusban akkora erő, mint Švejk humorában? Kiderül-e e regények nyomán a háborús média beszédmódjának nyomorúsága, ahogyan Švejk nyomán kiderült a propagandáról, hogy „locso-gás”? Nincs válasz. De minthogy a kérdés feltehető, talán van vigasz.

Mivel ez a dolgozat egészében Ranko Bugarski szociolingvisztikai megfigyeléseire támaszkodik, álljon itt, tiszteletem jeléül, befejezésként a neves professzor két, akár jóslatnak is tekinthető gondolata:

„Ha a mostani nyelvhasználatból kiolvashatók a holnap történetei, akkor a nyelvi kártyákban polgárháború áll. Ha nem akadályozzák meg, kimenetele is kiolvasható a lapállásból. Az állig felfegyverzett és jól megedzett »hazafiak« könnyű győzelmével járna a viszonylag tehetetlen »árulók« felett – vagy, rövidebben, a barbárság győzelme lenne a civilizáció felett . . . A hazafias guzlicák már gyakorolják az áruló számítógép feletti halotti indulót, a hős Balkán már szerbus manírban lövi Európát és a világot.” Csak annyit teszek hozzá, a részvételtől elzárkózó, ám könnyező részvétet mutató Európa felfigyel talán e trochaikus lövöldözésre.

Egy másik írásában Ludwig Wittgenstein „sírkő súlyú” (Petri György) 7. tételét említi Ranko Bugarski, amikor arra a kérdésre válaszol, hogy „mi lesz

velünk? Vagyis: (a háború után) hogyan fogunk beszélni?” „... Az lesz velünk, mondja a belgrádi professzor, aminek lennie kell, és úgy beszélünk majd, ahogyan beszélhetünk. Arról viszont, amiről nem lehet majd beszélni – arról, Wittgenstein utasítását követve, hallgatni kell.”

Nem sok jót jövendöl nekünk a nyelvészprofesszor se a nyelvi kártyaállásból, se a „mi lesz velünk, hogyan fogunk beszélni” kérdésre válaszolva. Wittgenstein 7. tételét nem a filozófia, nem a nyelvfilozófia irányából közelíti meg, és nem is a metaforikus „határ” bevezetésével, ahogyan Tandori Dezső teszi, hanem a szociolingvisztika és az azzal érintkező lingvisztikai pragmatika oldaláról. Más szóval a politika felől.

Ismét megkérdem: lehetünk-e vigaszra a másként beszélő, a média szorításából kilépő regényekben? Még ha száz is született belőlük egyetlen év alatt?

